

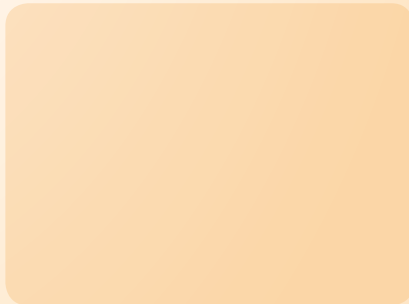
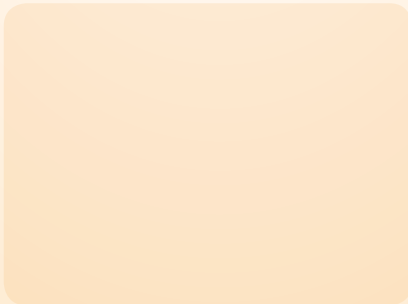
Keuzes maken

tien inspirerende voorbeelden voor uw lessen over de Tweede Wereldoorlog

Keuzes maken

tien inspirerende voorbeelden voor uw lessen over de Tweede Wereldoorlog

Voorwoord

Hoe geven we betekenis aan de herinnering van de Tweede Wereldoorlog bij generaties die de oorlog niet zelf hebben meegemaakt? Hoe geef je het verhaal van de bezetting door aan de jongeren van nu? Wat maakt het tot méér dan een spannend verhaal over een periode die steeds verder weg komt te liggen?

Voor deze vragen staan docenten geschiedenis, maatschappijleer en drama in hun lespraktijk. De oorlogstijd is een historische periode die nog altijd uiterst actueel is. Wie lesgeeft over de Tweede Wereldoorlog heeft het immers vanzelf over grote thema's als vrijheid, fundamentele grondrechten en democratie. Welke ervaringen zijn er in het voortgezet onderwijs om daar concreet vorm aan te geven? Welke projecten en materialen zijn er zoal beschikbaar voor docenten? En welke werkvormen zijn bij uitstek geschikt om een link te leggen tussen verleden en heden?

In dit boekje leest u interviews met docenten geschiedenis, maatschappijleer en drama. En met docenten van lerarenopleidingen, en medewerkers van organisaties die een rol hebben bij de herdenking van de Tweede Wereldoorlog. Al deze mensen geven u tips en suggesties, vanuit hun concrete ervaring met leerlingen uit alle leerjaren en van alle onderwijsniveaus. We hopen dat hun enthousiaste verhalen u zullen inspireren om de Tweede Wereldoorlog tot meer te maken dan een onderwerp voor de eerstvolgende proefwerkweek. Laat de herinnering aan de oorlog vooral aanleiding zijn om uw leerlingen de betekenis van de geschiedenis echt te laten beleven. Wij wensen u veel plezier met dit boekje, en met uw lessen over toen en nu.

Rob van Otterdijk, Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVLM)

Peter Wester, Vereniging van docenten in Geschiedenis en staatsinrichting Nederland (VGN)

Marjolijn Schutgens, Beroepsvereniging Docenten Drama en theater (BDD)

Waarom lesgeven over de Tweede Wereldoorlog?

Als we echt willen dat de periode '40-'45 niet alleen volwassenen maar ook leerlingen in het voortgezet onderwijs raakt, moet een leerkracht beschikken over veel kennis en een goed inlevingsvermogen in jongeren. En hij of zij moet met de beste materialen zijn toegerust. Alleen dan zullen begrippen als democratie, vrijheid, grondrechten, en fundamentele normen en waarden hun betekenis krijgen én houden. Dat schreef SLO in mei 2006 in het rapport *Tweede Wereldoorlog raakt docenten en leerlingen nog steeds*.

De behandeling van deze belangrijke historische episode, is inderdaad niet alleen maar relevant omdat het onderdeel is van de kerndoelen en methoden. Het kan een prachtig aanknopingspunt zijn om met hedendaagse methodieken en werkvormen met de leerlingen in gesprek te

komen over actuele ontwikkelingen. De ervaringen uit oorlog en bezetting, verwijzen immers naar dilemma's en vragen die ook nu in hun dagelijks leven van belang zijn. Vriendschap, loyaliteit, onafhankelijkheid en verbondenheid: het zijn allemaal zaken die mensen in oorlogstijd voor grote dilemma's kunnen plaatsen. Of denk maar aan thema's als *Wie ben ik* en *Wat is mijn thuis?* Die persoonlijke vragen zijn heel goed invoelbaar te maken voor jongeren van hier en nu.

Om de Tweede Wereldoorlog op een betekenisvolle manier in de hedendaagse lespraktijk aan de orde te stellen, is heel veel materiaal beschikbaar. Verschillende maatschappelijke organisaties en musea hebben mooie programma's, films en lesbrieven voor het onderwijs, of bieden rondleidingen en excursies aan. Maar hoe kun je

dat nu in je eigen, volle lesrooster opnemen? Wat zijn de beste manieren en werkvormen, al dan niet in de vorm van een vakoverstijgende en schoolbrede aanpak? Hoe kunnen docenten een context creëren van waaruit leerlingen op een betrokken manier aan de gang kunnen met dit materiaal? En kun je daarbij inhaken op gebeurtenissen uit de media, met videoclipps, of de situatie in de klas zelf?

De tien projecten in dit boekje zijn vooral gekozen omdat ze vernieuwend, vakoverstijgend en overdraagbaar zijn. Het zijn projecten en materialen die niet alleen inzetten op de overdracht van kennis, maar die leerlingen ook via concrete opdrachten laten nadenken over hun eigen positie nu én in de toekomst. Het gaat er dan vooral om de geschiedenis relevant te maken voor de leerlingen van nu. Dat werkt des te beter door dit vanuit een concrete, realistische context te doen.

De ervaringen van veel scholen, en van docenten geschiedenis, maatschappijleer en drama laten zien dat zoiets prima kan. En juist combinaties vanuit deze vakken zijn heel zinvol, en ook goed vanuit de leergebieden te realiseren.

In de interviews in dit boekje komt steeds aan de orde wat de doelgroep en de concrete aanpak van het materiaal of het project is. Ook beschrijven we op welke manier het bijdraagt aan bewustwording van de 'grotere' thema's als democratie, fundamentele grondrechten en vrijheid. En de geïnterviewden geven duidelijk aan hoe hun aanpak past bij de werkwijze van hun collega's in het onderwijs.

Bij elk interview staat een verwijzing naar meer informatie. Achterin het boekje vindt u nog meer suggesties. En aarzelt u vooral niet om aan te kloppen bij de mensen die hun ervaringen zo enthousiast met de lezers van dit boekje hebben willen delen.

Respect

“Ouders kwamen kijken op een ouderavond, waar ze de tentoonstelling konden bekijken. Een ouderpaar belde ter plekke hun zoon, en vroegen of hij écht de uitspraak had gedaan die ze daar lazen: ieder mag zijn eigen mening hebben, daarvoor moet je respect hebben.”

Geu Visser
Stichting Vredeseducatie

Wij bouwen al twaalf jaar interactieve tentoonstellingen. Maar je leert nergens zoveel van als er zélf een maken. Op de Christelijke SG Veenendaal hebben we dat uitgeprobeerd. Docenten vertellen dat leerlingen het vaak roepen: ‘Hé meester, respéct!’ Dat is echt een beetje een stopwoord. Maar wat betekent ‘respect’ eigenlijk? Toch zijn we in Veenendaal niet begonnen met dat grote begrip. We startten met ‘waar of niet-waar’. Laat die leerlingen zelf maar eens bedenken of een bewering waar is of niet. Dan kun je de stap gaan zetten naar ‘feit of mening’: een vooroordeel is geen feit, en jouw mening is niet-waar. Het is heel leuk om ze uit te dagen daar voorbeelden bij te verzinnen. We zijn dat gaan verpakken in tentoonstellingselementen: de waar-of-niet-waar kijkdozen. Of puzzels met een cijfercode die het verschil maakt tussen feit en mening. Door op deze manier inhoud aan methodiek te koppelen, ontstond er een geweldige motivatie bij de leerlingen. Gaandeweg konden we steeds meer met grote maatschappelijke onderwerpen aan de gang: discriminatie, racisme. In die twee weken ontstond een sfeer waarin we ook een paar provocerende jongelui meekregen. Ook zij werden trots op hun eigen product.

De Stichting Vredeseducatie heeft ook een werkmapp en een cd-rom met een film over Marokkanen in WOII. Bijna niemand weet dat er Marokkanen uit het Franse leger in Zeeland zijn gesneuveld. Voor die film zijn we met Marokkaanse en Nederlandse jongeren naar de oorlogsbegraafplaats in Kapelle gegaan. Je kunt elkaars cultuur pas respecteren als je elkaars geschiedenis kent, was het idee. En hier hebben we dus een gedeelde geschiedenis: 4 mei is óók een herdenking van die gevallen Marokkanen. We proberen dus een duidelijke link te leggen tussen verleden en heden. Een thema als *vrijheid* zat bijvoorbeeld expliciet in de projectweken in Veenendaal. We leerden de kinderen bijvoorbeeld dat de Grondwet in de Tweede Wereldoorlog buiten

werking werd gesteld. Dan kom je met ze te praten over de betekenis van wetten. Die zijn er niet alleen om dingen te verbieden, zoals jongeren vaak denken, maar ze zijn er ook voor de bescherming van je vrijheid. Ze regelen je rechten, en niet alleen je plichten.

Er zijn soms spanningen tussen groepen, bijvoorbeeld tussen Marokkaanse jongeren en rechtsradicale scholieren. In Veenendaal ontstond juist respect, en trots. Dat woord hebben we ook gebruikt, want veel jongeren zijn niet zo trots op zichzelf. Maar in dit project presteerden ze echt, en maakten ze ook iets nieuws. En: het gaat over henzelf. Je merkt dat leerlingen vanuit hun eigen situatie gaan kijken naar de geschiedenis. In een andere film, *Een brug naar de toekomst*, doen we precies hetzelfde: pendelen tussen verleden en heden.

Inmiddels is het concept van een tentoonstelling maken op allerlei andere scholen uitgevoerd. Het werkt goed, maar je moet wel proberen om niet alleen de geschiedenisdocenten mee te krijgen. Het is vooral geschikt voor vmbo, omdat de nadruk ligt op doen.

doelgroep schoolbreed en vakoverstijgend project, met name voor vmbo-leerlingen
materialen en werkvormen films en werkmappen, zelf een tentoonstelling maken
informatie www.vredeseducatie.nl en www.marokkanenenwo2.nl

Jong zijn in oorlogstijd

“

We hebben een dubbelproject opgezet voor scholen én voor de studenten geschiedenis aan onze lerarenopleiding. We wilden iets speciaals doen met het thema *60 jaar bevrijding*, samen met maatschappelijke organisaties, scholen en het Nationaal Comité 4 en 5 mei. En het Brabants Dagblad deed mee. De kern was een interviewproject volgens de methode van 'oral history'. Jonge mensen van nu ontmoeten jonge mensen van toen, dat was het idee daarachter. De scholen konden dat heel goed plaatsen in hun programma. Zo gaf het St. Janslyceum in Den Bosch het een plek in hun brugklasproject *Vooroordelen veroordelen*.

Hoe vertellen we het verhaal van de oorlog door, en hoe geef je dat verhaal betekenis? Hoe kunnen we de jeugd op een zinvolle manier betrekken bij de huidige en toekomstige herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog? Met oral history spreek je beide generaties aan. Dat werkt het beste door dicht bij de leefwereld van de mensen van toen te blijven. Dus geen beschouwingen over militaire handelingen, maar persoonlijke vragen: wat voelden ze, wat deden ze, wat dachten ze? Door kinderen met dat soort vragen op pad te sturen, creëer je een grote openhartigheid.

“De open benadering van de interviews maakte veel los. Mensen hebben soms dingen verteld die anderen nog niet wisten. Een meisje interviewde haar joodse opa. Die vertelde ervaringen die haar ouders nog niet van hun eigen vader hadden gehoord.”

doelgroep schoolbreed en vakoverstijgend project, dus bruikbaar voor alle leerlingen
materialen en werkvormen interviewproject volgens de methode 'oral history', lesbrief en bundel met interviews
informatie www.fontys.nl (zoek op 'oorlogstijd') en www.sjl.nl

Aan onze eigen studenten hebben we deze vraag gesteld: hoe zouden jullie zelf hebben gehandeld in oorlogstijd? Met die vraag hadden ze het meest moeite. De dilemma's van toen zijn niet zomaar te verplaatsen naar nu. Gewetensconflicten kun je alleen echt goed bekijken tegen de achtergrond van de tijd waarin ze zijn ontstaan. Studenten vonden het een lastige vraag, die ze niet in clichés wilden beantwoorden. De geschiedenis leert je dus niet zomaar 'hoe te handelen', maar leert je wél respect te krijgen voor de handelwijze van mensen toen. Daarmee stap je af van al te makkelijke morele oordelen achteraf. Dat zou je 'wijsheid' kunnen noemen.

Het interviewproject is een groot succes geweest. De oproep naar verhalen en ervaringen in het Brabants Dagblad leverde tientallen reacties op. Daarnaast hebben ongeveer 225 brugklassers en de tweede- en derdejaars geschiedenis van Fontys in hun eigen omgeving jonge mensen van toen geïnterviewd. De meest aansprekende verhalen zijn vervolgens gepubliceerd in het boek *Jong zijn in oorlogstijd; jongeren van nu in gesprek met tieners uit '40-'45*.

Dit project levert natuurlijk geen representatieve studie op, maar wel een heel menselijk en genuanceerd beeld. De oudere mensen zeggen bijvoorbeeld: die Duitse soldaten waren ook gewone jonge jongens die naar huis wilden. Zij wilden de jongeren van nu duidelijk niet meer belasten met klassieke vijandbeelden.

Oral history is een prachtige manier om juist ook grote thema's als vrijheid te behandelen. Je gaat op zoek naar gewone jongeren die in een ongewone tijd zijn opgegroeid. We zijn geneigd te focussen op de erge dingen van de oorlog. Maar zeker in Zuid-Nederland is de oorlog voor jonge kinderen een betrekkelijk rustige tijd geweest. Dat was voor de leerlingen wel een openbaring: het leven gaat toch ook gewoon door, met ijsjes eten, zwemmen of schaatsen op de plas.

”

Joke van Oudheusden
Fontys Lerarenopleiding Tilburg

WO II bij Maatschappijleer

“*Het meest ontroerende vind ik het als leerlingen mij soms jaren later persoonlijk komen zeggen: dat heb ik altijd onthouden, en ik heb er ook in mijn werk veel aan gehad. Dan is het een stuk van henzelf geworden. Daar ben ik trots op, dat ik de leerlingen dát kan meegeven.*”

Jacques Mulders,
docent Maatschappijleer aan het
Pleincollege St. Joris in Eindhoven

“ Ik probeer de herdenking van de Tweede Wereldoorlog altijd te koppelen aan de Eindhovense situatie. Op heel indrukwekkende wijze hebben we dat gedaan met het verhaal van de kinderen van de Bulenhuserdamm, in Hamburg. In april 1945 zijn daar twintig kinderen door een SS-arts gebruikt voor experimenten. Vlak voor de bevrijding van Hamburg zijn die kinderen aan de verwarmingsbuizen opgehangen. Er waren twee Eindhovense jongens bij: Alex en Edo Hornemann, voor wie een klein monumentje is opgericht aan het Hornemannplantsoen bij ons in de stad. Hun tante Ans Hornemann is in 2005 nog bij een extra herdenking van de gebeurtenissen aanwezig geweest. Dat was erg indrukwekkend.

Dat persoonlijke aspect vind ik erg belangrijk in de behandeling van de oorlog. Via-via kwam ik lang geleden in contact met Nel Verhoeven, die als kind een groot bombardement heeft meegemaakt. Om dat te verwerken is ze gaan schilderen en beeldhouwen. We hebben haar naar school gehaald, en ze heeft leerlingen gevraagd op haar verhaal te reageren door zelf tekeningen te maken. Wat betekent doodsangst, hoe is het om je ouders te verliezen? Haar bijdrage hebben we vervolgens aangevuld met het verhaal van een joodse dame die in 1933 nog in Duitsland heeft gewoond. Ze heeft de opkomst van Hitler aan den lijve ondervonden, tot ze in '36 naar Eindhoven vluchtte.

De ervaringen met de projecten van vroeger heb ik inmiddels geïntegreerd in mijn lessen. Als het bijvoorbeeld gaat over politieke besluitvorming, spreek ik ook over dictatuur en democratie. En over mensenrechten. Dan laat ik beelden zien van Janmaat, Filip de Winter of Le Pen. De massamoord

in Rwanda is voor mij een duidelijke link naar de Tweede Wereldoorlog. En met het verhaal over Bosnië kun je heel goed praten over wat het betekent als mensen geen respect hebben voor elkaar.

Als ik het over massamedia en indoctrinatie heb, laat ik zien hoe Leni Riefenstahl de toespraken van Hitler in beeld bracht. Dergelijke manipulatie kun je ook nu nog zien op tv. Zoiets kun je ook prima in het vmbo aanbieden. Zij doen examen over mediatechnieken; dan analyseren ze bijvoorbeeld een reclamespotje waarmee mensen worden beïnvloed door slimme combinaties van geluid en beeld. Dat kun je illustreren met de manipulatietechnieken van een klassieke propagandafilm als *Der Ewige Jude*, die Joden neerzet als ratten.

In de lessen Maatschappijleer kun je heel goed de koppeling maken tussen de oorlog en het vak. Denk maar aan thema's als de grondwet, politieke partijen, of een onderwerp als de multiculturele samenleving. Daarbij kun je met voorbeelden uit de oorlog illustreren hoe makkelijk mensen kunnen vervreemden van elkaar. En dat het 'wij-zij-denken' nergens toe leidt.

Ik merk dat leerlingen een andere houding over de huidige samenleving aannemen, juist door de geschiedenis te begrijpen. We zijn allemaal mensenkinderen. Jongeren voelen die boodschap heel goed aan. Herdenken gaat dan vooral hierover: probeer met elkaar vrede te maken én te houden.

doelgroep bedoeld voor leerlingen uit de bovenbouw
materialen en werkvormen persoonlijke verhalen, filmbeelden
informatie www.sintjoris.sghetplein.nl

”

60 jaar herdenken in vrijheid

Bij ons op school is het begonnen toen een paar collega's steeds vaker onaangename opmerkingen hoorden over asielzoekers en over homoseksuelen. We dachten: daar kunnen we in de les Maatschappijleer of Geschiedenis aandacht aan besteden. Maar als dan de bel gaat, is het weer voorbij. Je kunt leerlingen over dit soort zaken beter door het hele jaar heen op verschillende momenten aan het denken zetten. Dat is een veel natuurlijker manier. Daarom hebben we in 2005 gekozen voor een schoolbreed en vakoverstijgend project. Als thema namen we *60 jaar herdenken in vrijheid*.

Door wandelgangenwerk en lobbyen onder de collega's is het project inmiddels uitgegroeid tot wat je nu op de website ziet. Die opent met de beroemde uitspraak van Thomas Jefferson uit 1776: *'...that all men are created equal, they are endowed by their Creator with certain unalienable Rights, that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness.'* Daar zit ook de link die we willen leggen tussen toen en nu, en tussen het herdenken van de Tweede Wereldoorlog en dingen die in de huidige tijd spelen.

Dat komt heel mooi terug in het onderdeel *Opgepakt*, waarbij het verhaal van Kamp Westerbork wordt verteld aan de hand van levensverhalen van kinderen. Dan krijgen al die namen een gezicht, maar raak je ook aan thema's als democratie, fundamentele grondrechten en vrijheid. Ed van Thijn heeft zijn verhaal bij ons op school gedaan, en dat was erg indrukwekkend. Zeker ook voor hemzelf, want hij vertelde het aan onze brugklasgroepen voor het eerst. En die kinderen durven heel indringende vragen te stellen.

We hebben ook de film *De Tweeling* laten zien, over twee zussen van wie er eentje met een joodse man trouwt en de ander met een SS-officier. Op school hebben we toen iemand uitgenodigd die moest onderduiken, maar ook een vrouw uit Duitsland. Dan wordt het heel voelbaar wat grote gebeurtenissen voor iemand persoonlijk kunnen betekenen.

Onze school heeft het project groot opgezet. We hebben ook veel geïnvesteerd in sponsoring, bijvoorbeeld door contacten te leggen met de Rotary. Daardoor hebben we de Anne Frank-tentoonstelling de school in kunnen halen. Op de projectsite staat het allemaal bij elkaar. Ik denk dat andere scholen daar prima ideeën van kunnen oppikken.

Voor zo'n groot project heb je veel enthousiaste mensen nodig, die ook vakoverstijgend bezig willen zijn. Het onderwerp *herdenken in vrijheid* is voor iedereen overtuigend. Dan gaat het er vervolgens om je collega's te enthousiasmeren om vanuit hun eigen vak ook mee te doen. Onderwijskundig hebben we er veel van geleerd. Het is heel belangrijk om juist bij zo'n onderwerp geen onderscheid te maken tussen onderwijsniveaus. Het gaat iedereen aan, en het kan ook op al die niveaus. Het onderwerp is eeuwig en altijd, en als docent ben je opgeleid om dat op elk niveau te kunnen aanbieden.

***“Een grote groep leerlingen heeft in 2005 meegedaan aan het namen lezen in Kamp Westerbork. Als je die leerlingen er nu over spreekt, zie je nog het kippenvet bij ze opkomen. Het was heel indringend. Moet je je voorstellen: soms lazen ze bladzijdenlang een opsomming met dezelfde achternaam...”*”**

doelgroep schoolbreed en vakoverstijgend project, dus bedoeld voor alle leerlingen
materialen en werkvormen diverse films en boeken, Anne Frank-tentoonstelling in huis, gedichtenwedstrijd, Lagerhuisdebatten, gastsprekers, voorleeswedstrijd, Westerborkportretten
informatie www.herkeneninvrijheid.nl en www.stellingwerf-college.nl

Lidia Poiesz
docent Geschiedenis aan het
Stellingwerf College in Oosterwolde

De toekomst van het verleden

“

Voor ons project gaan we naar Herinneringscentrum Kamp Westerbork. Ik vul een hele periode met lessen rondom Westerbork. Dat zou op alle niveaus kunnen, maar ik doe het vanwege de tijdsinvestering nu alleen in de derde klassen van havo en vwo. Voor het vmbo zou je de opdrachten moeten aanpassen.

De leerlingen doen de voorbereiding in een digitale leeromgeving. Daarin staan opdrachten en weblinks. Ze schrijven zich in op een groepje van 'experts'. Er zijn vijf expertises waar ze uit kunnen kiezen: de historicus, de VVV-medewerker, de betrokkene, de kunstenaar, en de medewerker van Staatsbosbeheer en Sterrenwacht. Vanuit die specifieke achtergrond of het gekozen beroep moeten ze bedenken wat de toekomst van het kampterrein kan zijn. Van mij krijgen ze twee onderzoeksopdrachten mee: onderzoek de geschiedenis van het gebied, en beschrijf de huidige inrichting. Daarnaast bedenken de groepjes zelf nog twee vragen: eentje die met hun expertise te maken heeft, en eentje over de toekomst van het gebied. Voor hun onderzoek gaan ze vervolgens naar het herinneringscentrum, en vragen bijvoorbeeld om informatie bij een ooggetuige. Ze gebruiken het bronnenmateriaal van Westerbork, plus natuurlijk internet en boeken.

Daarna husselen we de groepen door elkaar, en maken 'adviesgroepjes' met daarin steeds alle vijf 'expertises'. Het verslag van de groepen heeft de vorm van een heus advies aan Kamp Westerbork. Dit jaar moeten ze een kunstwerk voor op het terrein ontwerpen. Vandaar ook de expertgroep met 'kunstenaars'.

De adviezen worden door de mensen van het herinneringscentrum echt serieus getoetst. Bijvoorbeeld op de betrouwbaarheid van de informatie in het verslag, maar ook op de praktische uitvoerbaarheid van het advies. Een goed idee uit zo'n adviesgroepje was bijvoorbeeld om meer gebruik te maken van de ruimte tussen het museumgedeelte en het voormalig kampterrein. Dat is een stevige wandeling. Leerlingen stelden voor om op borden langs die wandeling bepaalde aspecten van de geschiedenis van Westerbork uit te leggen.

Het gaat ons om een hedendaagse verwerking van een historisch thema. Grotere thema's als democratie en vrijheid komen wel in de lessen op school aan de orde, maar niet heel erg expliciet. Er is al zo weinig leestijd voor het thema WOII. In tien lessen moet je het dan hebben over de opkomst van Hitler, de jodenvervolgung en nog een paar onderwerpen.

Leerlingen leren door hun onderzoek veel over de historische functie van Westerbork. Zo denken ze na over de vraag in hoeverre het verleden herdacht moet worden. Wat bewaren we en wat niet? En helpt dat bij het maken van bewuste keuzes voor de toekomst? En ze doen natuurlijk veel vaardigheden op: organiseren, samenwerken, leren plannen. Een onderzoeksproject als dit is ook op andere scholen goed uit te voeren, mits je het gestructureerd aanpakt. De nieuwe onderbouw biedt waarschijnlijk een prima kans. Samenwerking tussen vakken kun je in een dergelijk project uitstekend een plek geven.

”

“Ik zie dat deze aanpak leerlingen stimuleert om zelf initiatieven te nemen. Zo heeft een groepje meiden eens spontaan enquêtevragen over de oorlog bedacht, waarmee ze ter plekke de aanwezige bezoekers in het herinneringscentrum hebben geïnterviewd.”

Mark Schuitema

docent geschiedenis en maatschappijleer,
De Nieuwe Veste in Coevorden

doelgroep geschiedenisproject voor derde klassen havo en vwo, ook geschikt te maken voor vmbo
materialen en werkvormen voorbereidende lessen, onderzoeksproject met verslaglegging
informatie www.denieuweveste.nl

Omgevingsonderwijs over bezetting en Tweede Wereldoorlog

De projectdag is echt een bonus voor de leerlingen. Dan gaan we met ze de deur uit.

Maar eerst doen we gewoon het hoofdstuk Duitsland uit het geschiedenisboek. De oorlog behandelen we bovendien met *De Ontdekking* en *De Zoektocht* van de Anne Frank Stichting.

Hier in Nijmegen zitten we midden in het gebied van de operatie *Market Garden*. Onze leerlingen komen uit de hele omgeving: van Grave tot Groesbeek. Dat zijn allemaal plekken waar de geschiedenis voor het oprapen ligt. Al zes jaar op rij krijgen we met de herdenking van veteranen op bezoek. Onze leerlingen vertellen dat het de ervaring van hun leven is. Het is ieder jaar weer kippenvel.

In de les Engels bereiden ze hun vragen voor, en soms gaat het met handen en voeten. Jongeren durven heel 'onbehoorlijke' vragen te stellen. Hoeveel mensen heb je doodgeschoten, bijvoorbeeld. Of: hadden jullie ook een hekel aan de moffen? En dan is het antwoord: nee, alleen aan de SS'ers. Over dat soort antwoorden hadden ze niet zo nagedacht. Zo zie je de geschiedenis echt bij ze binnenkomen. Het is niet meer alleen een spannend verhaal.

Marjan van de Goor

docent geschiedenis aan het Notre Dame des Anges in Nijmegen

Een link met het verleden kun je heel goed leggen met een stripverhaal als *De Zoektocht*. Ik zeg altijd: de lessen die je van de geschiedenis leert, zijn ook lessen voor de toekomst. En dan gaat het ook over hedendaagse verschijnselen als discriminatie. Leerlingen zeggen soms: dat is toch geen geschiedenis? Maar het is juist heel goed om het te verbinden met de dingen die ze nu dagelijks om zich heen zien gebeuren. Over de oorlog zijn ze allemaal zó verantwoordigd. Ze kunnen zich ook niet voorstellen dat niet iedereen in het verzet zat. Maar als je het koppelt aan hun eigen leven, dan gaan ze toch inzien dat mensen voor heel moeilijke keuzes komen te staan in tijden van oorlog.

“Vooral de stoere jongens, die in je les niet altijd even goed meedoen, hangen echt aan de lippen van zo'n heel oud mannetje. Ze realiseren zich dat die veteranen gewone mensen waren, die het eng vonden zo ver van huis te zijn. En die link maken ze vervolgens ook naar die 'stomme moffen'.”

Tijdens de projectdag maken we een combinatie met aardrijkskunde. Voor dat vak moeten de leerlingen het landschap in de omgeving beschrijven. Dan hebben ze een eerste stop op het Canadese oorlogskerkhof in Groesbeek. Daar lopen ze rond met de opdracht om goed te lezen wat er op de zerken staat. Wat voor religies zie je? We 'dwingen' ze een beetje om echt te kijken, want leerlingen voelen toch wel schroom om op die serene plek zomaar rond te lopen. En dan zie je gebeuren dat ze elkaar roepen: kom eens kijken, die was nog maar achttien! De tweede stop is het Bevrijdingsmuseum. We sturen ze niet mee met een rondleiding, maar ze gaan in groepjes van vijf met opdrachtbladen het museum in. Er zitten confronterende vragen bij. Bijvoorbeeld: 'Aan welke eisen moest je voldoen om lid te worden van de NSB? Zou jij lid kunnen worden?' Daar gaan leerlingen dan over in discussie.

Scholen komen vanuit het hele land naar Groesbeek. Complete klassen volgen dan een rondleiding. Dat is leuk. Maar één zo'n vrijwilliger heeft vijftien leerlingen. Als de kinderen in groepjes zelf op ontdekking uit gaan, zie je iets anders gebeuren. Dan ontstaat er respect, omdat ze de geschiedenis écht voelen.

doelgroep gecombineerd project (geschiedenis en aardrijkskunde) voor derde klas havo
materiaal en werkvormen voorbereidende lessen, strips en excursie
informatie www.notredame.nl en www.annefrank.org

Alle leerlingen hebben recht op drama

“Een meisje wilde een monument maken over de moord op joodse kinderen, om zo de vervolging te herdenken. De gele sterren van die kinderen had ze uitgeknipt en verkleind, en als zaadjes in een bloem geplaatst. Een heel indrukwekkend symbool van nieuw leven.”

Marjolijn Schutgens

docent maatschappijleer en drama aan Scholengroep Cambium in Zaltbommel

Toen ik na de universiteit voor dramaconsulent ging studeren, ontdekte ik een nieuw soort leren. Als je in beweging bent, ontstaan er heel andere processen. Je handelt anders, je breekt door gewoontes heen, je ontdekt nieuwe situaties. In drama heb je voor dat soort leerervaringen een oneindig aantal werkvormen tot je beschikking. In mijn lessen in de bovenbouw wil ik de leerlingen door beweging met elkaar laten communiceren.

Ik geef maatschappijleer in een combinatie met drama. Ik begin mijn lessen met basisthema's uit het programma van maatschappijleer, zoals de rechtsstaat, politieke besluitvorming, massamedia of bijvoorbeeld zinloos geweld. We starten heel klein en praktisch: film maar eens een gesprekje met je mobieltje. Maar we kijken ook uitvoerig naar de propagandafilms van Leni Riefenstahl.

In Finland heb ik ooit een 'monument' ontdekt: *Hiljainen Kansa*. Het bleek een decor waarin een voorstelling van een Japanse choreograaf is gedanst. Het is een menigte poppen, en dat ziet er op een afstand heel vrolijk uit. Maar als je dichterbij komt, krijg je een steeds akeliger gevoel. Alsof het mensen op de vlucht zijn. Daar heb ik in de vier seizoenen foto's van gemaakt, en die projecteer ik in de klas. Ik vraag de leerlingen heel feitelijk en gedetailleerd te beschrijven wat ze zien. En daarna wat ze erbij ervaren. Dat levert prachtige teksten op. 'Ik voel me beklemd', of 'ik wordt opgejaagd'. Dat is heel ontroerend. Die leerlingen dragen hun teksten in groepjes van vier voor, en dan laat ik ze zoeken naar een opstelling die bij het gevoel past. Dan zit je eigenlijk al in een eerste scène, een tableau.

De volgende stap is dat iedereen zelf foto's meebrengt, waarmee ze iets laten zien van wat

zij belangrijk vinden. Daar zitten opvallend veel beelden uit de Tweede Wereldoorlog bij. En ook veel foto's over armoede, discriminatie, achterstelling. Nu en toen.

Met een speciaal programma van onze ICT-collega maken de leerlingen van twee foto's één beeld. Daarmee creëren ze als het ware een nieuwe werkelijkheid. En daarmee gaan we dan weer aan het werk met drama: stap in je foto en improviseer wat er gebeurt. In groepjes van vier maken ze een scène, met de foto's als decor. Alle eindexamenklassen spelen die scènes aan het einde van het jaar in de aula, met als 'publiek' de andere examengroepen. En een heleboel poppen à la dat Finse decor.

In deze aanpak kun je kennisleren verbinden met gevoelsleren. Het geeft jongeren de mogelijkheid heel nieuwe karakteristieken van zichzelf te verkennen en te ontwikkelen. Dat is verrijkend. Daarom noem ik deze aanpak ook *Alle leerlingen hebben recht op drama*. Ik weet zeker dat iedere leraar dat op zijn of haar eigen manier kan doen. De leerlingen zeggen steevast: wat jammer dat het alweer is afgelopen!

doelgroep vakoverstijgende praktische leerlijn maatschappijleer, drama, ICT en geschiedenis, bedoeld voor de bovenbouw
materiaal en werkvormen themaverslagen van leerlingen, stappenplan voorbereidende lessen, werkvormen drama en maatschappijleer, filmbeelden
informatie info@cambium.org en info@docentendrama.nl, t.a.v. Marjolijn Schutgens. Cambium ontwikkelt een praktische cursus over de werkwijze (www.cambium.org)

Keuzes maken

Wat doe je als je gedwongen wordt keuzes te maken tussen vrijheid of onderwerping? Spreek je je uit voor democratie of hou je je mond? Wat doe je als je familie of vrienden bedreigd worden of zelfs opgepakt? Maar ook: wat doe jij als een klasgenoot gepest wordt? Verberg je je achter de meerderheid? Laat je je beïnvloeden door de groep?

Dit zijn allemaal grote dilemma's waar je met drama veel mee kunt. Een goede werkvorm is het maken van 'standbeelden'. Je laat leerlingen zich inleven in een situatie waarin iemand in het nauw zit. Met de groep vorm je een soort tableau vivant om te verbeelden wat er dan gebeurt. Dan gaat het erom de groep de essentie van de situatie te laten ervaren. Wat speelt hier een rol? Is het onderdrukking, gaat het om meelopen? Hoe ziet dat eruit? Een volgende stap is uit te beelden wat zich voor én na de situatie heeft afgespeeld. Wie is de ondergeschikte? Wie zijn de leiders? Samen met de groep interpreteer je de beelden: wat zie je aan houding en gezichtsuitdrukking?

De kracht van deze werkvorm is dat je begint bij het persoonlijke, en dat vervolgens vertaalt naar dilemma's die in oorlogstijd spelen. Zien de leerlingen bepaalde parallellen tussen toen en nu? Grote thema's als democratie en mensenrechten kun je zo heel goed aan de orde stellen.

“Drama kan je leren hoe je je in moeilijke situaties opstelt. Het is heel persoonlijk: het gaat erom dat je woorden en zinnen 'bij de hand hebt', dat je gedrag 'bij de hand hebt'. Ik hoor heel vaak dat leerlingen en studenten veel steun hebben aan dat concrete oefenen vanuit hun persoonlijke beleving.”

doelgroep combinatieproject drama en maatschappijleer, geschikt voor alle leerlingen
materialen en werkvormen foto's van situaties, 'standbeelden' en forumtheater
informatie www.fontys.nl (zoek op 'otterdijk')

Een andere dramatische werkvorm is het 'forumtheater'. Die is in Brazilië ontwikkeld om mensen zich bewust te laten worden van situaties waarin ze onderdrukt worden. Maar vooral om ze te leren gedragsalternatieven te ontwikkelen. In een spel creëer je een situatie waarin iemand onder druk gezet wordt. Het publiek kan het gedrag van die persoon 'sturen', door het spel in te stappen en een rol over te nemen. Forumtheater leent zich heel goed om een thema als pesten te behandelen. Je geeft een leerling een niet al te assertieve rol, en laat een pestersgroep hem of haar onder druk zetten. Anderen kunnen inspringen en laten zien hoe zij daarmee zouden omgaan.

Leerlingen durven dat goed. Ze doen meestal enthousiast en zelfs tamelijk fanatiek mee. Het is een effectieve manier om vaardigheden te leren. En je kunt het op alle niveaus inzetten. Je leert jongeren herkennen wat onderdrukkende mechanismen zijn en hoe die werken. Na een uur of twee krijgen ze meestal door waar de crux zit. Er wordt daarbij trouwens vaak veel gelachen. Leerlingen doen nogal eens erg onverwachte dingen, en hun beelden zijn soms ook heel komisch.

In een nagesprek geven ze aan dat ze herkennen wat er gebeurt. Jongeren willen het graag 'erover hebben' in een spelvorm als deze. Dat geeft de mogelijkheid op een indirecte manier gevoelige thema's aan de orde te stellen.

Als je de stap zet van drama naar maatschappijleer, vertaal je vorm naar inhoud. Het gaat om typische maatschappijleerthema's, die je zo op een heel persoonlijk niveau brengt. Ik geloof heel erg in combinatie van beleving en cognitieve elementen. En met name dat inspringtheater is iets wat elke docent met een beetje oefening prima kan doen.

Rob van Otterdijk
Fontys Lerarenopleiding

De Uitdaging

De Uitdaging was de titel van een voorstelling door tweedeklassers in het kader van ons Anne Frankproject. Daaraan deden ook leerlingen van een school in Bocholt mee. Het was een eenmalig project met de Anne Frank Stichting en het Verzetsmuseum Amsterdam in het kader van de 60-jarige herdenking in 2005. Maar het is zeker iets om te herhalen of elders uit te voeren. Het stripboek *De Ontdekking* was 'verplicht leesvoer' voor de leerlingen. Vervolgens heb ik ze hun opa's en oma's laten interviewen. Wat hebben zij meegemaakt in de oorlog? In dramaoefeningen hebben we ten slotte met allerlei emoties gewerkt. We speelden scènes waarin je onder druk gezet wordt, of die het verdriet verbeelden als je een vriend niet meer mag zien. De compilatie van dat materiaal leidde uiteindelijk tot een voorstelling.

“ In de voorstelling zat een treinscène over het afvoeren van de Joden. We speelden zo'n typisch treinbeeld, zoals kinderen het uitbeelden. De leerlingen dachten van tevoren: dat is stom, daar lachen ze straks om! Maar het werd zó intens gespeeld... Het werd juist heel ontroerend. ”

Tineke Ubbels
docent drama aan het Christelijk College
Schaersvoorde in Aalten

Het was de bedoeling ook te werken aan de bewustwording van 'grotere' thema's als democratie, fundamentele grondrechten en vrijheid. Ik wilde dat leerlingen zouden ontdekken wat het betekent als je niet meer kunt doen wat je eigenlijk wilt. Dat is relevant, omdat we nu vaak denken dat vrijheid vanzelfsprekend is. En dan komt de vraag aan de orde: wat is nu werkelijk democratie? Ik heb ze naar aanleiding van het project een verslag laten schrijven, maar daarin kwam die link met de grotere thema's toch niet zo goed uit de verf. Tweedeklassers zijn daar misschien ook nog niet zo heel erg mee bezig. Ik zou er nu wat meer het accent op leggen.

Er zijn veel dramawerkvormen die je kunt inzetten bij de behandeling van de Tweede Wereldoorlog. Laat de leerlingen bijvoorbeeld door de ruimte lopen. De ene helft wordt achtervolgd door de andere, maar de 'opgejaagde' leerlingen weten niet wie van de andere groep hem of haar nu precies volgt. In de nabespreking laat je ze inschatten wie het was, op basis van wat ze hebben gezien en gevoeld. Een andere opdracht doe je in drietallen. Eentje daarvan heeft een 'hoge status', met veel overwicht en machtsvertoon. De twee anderen staan 'lager'. Wat voor effect heeft dat? Wat past bij jou? Daarmee spelen is soms erg confronterend.

Een mooie werkvorm voor een grote groep is de *Westside Story*-oefening. Je zet twee groepen tegenover elkaar, en dan zo dat de groepen naar voren en naar achteren kunnen bewegen. Van elke groep is er eentje de leider. Met een strijdkreet start hij of zij de beweging naar voren, waardoor de groep de andere naar achteren dringt. En dan gaat het na een strijdkreet van de andere groep weer terug. Deze werkvorm maakt heel goed voelbaar wat het met je doet, als je in een groep tegenover een andere groep staat.

In een nabespreking kun je de verbinding maken met de thema's die met oorlog en bezetting te maken hebben. Dan gaat het niet alleen over de Tweede Wereldoorlog, maar ook om wat er nu op het Journaal te zien is. En niet te vergeten: in je eigen omgeving, bijvoorbeeld rond pesten en groepsdruk. Dat is heel indrukwekkend, en levert altijd erg veel stof tot nadenken.

doelgroep dramalessen voor tweedeklassers, ook geschikt voor andere leerlingen
materiaal en werkvormen dramawerkvormen, voorstelling voor de hele school
informatie www.schaersvoorde.nl

60 jaar vrijheid: verleden én toekomst

Toen wij ons in 2003 opmaakten voor 60 jaar herdenking, vonden we het tijd worden dat samen met collega's over de grens te doen. Met achttien Nederlandse en Duitse archieven en musea hebben we besloten: we gaan dit samen doen!

Met de Nederlandse schoolboeken is niets mis als het om de Tweede Wereldoorlog gaat. Maar je mist er wel informatie over wat er bij de burens is gebeurd. En dan bedoel ik niet de militaire en politieke geschiedenis. Dat is prima in orde. Maar wat deed die oorlog met de gewone soldaat en de gewone burger, aan beide kanten van de grens? Dát erfgoed van de oorlog willen we ook bewaren. Het gaat daarbij om heel persoonlijke verhalen over de worsteling met het dilemma tussen goed en fout.

“Leerlingen zijn echt gefascineerd door de objecten. Zo is er een trui van hondenhaar, van een hond die er speciaal voor is getrimd. Of een damestasje van Duitse laarzen. En er is een doopjurkje voor een Duits kindje, gemaakt van de stof van een Amerikaanse parachute.”

Wiel Lenders

directeur Nationaal Bevrijdingsmuseum
1944-1945 in Groesbeek

We hebben vier grote tentoonstellingen gebouwd, die nog steeds rondreizen. Deze exposities zijn mede gebaseerd op dagelijkse objecten, die na een oproep door die 'gewone mensen' naar het museum zijn gebracht. We hebben bovendien een grensoverschrijdende 'reisgids' geschreven, die langs begraafplaatsen, huizen en monumenten in de regio leidt. En er is lesmateriaal voor scholen, waardoor de tentoonstellingen ook zeer aantrekkelijk zijn voor het onderwijs. En dat alles in twee talen: Nederlands én Duits.

We hebben honderden verhalen binnen gekregen die we niet in de tentoonstellingen kwijt konden. Daar hebben we toen een aparte publicatie aan gewijd: *Verhalen die blijven*. Plus een catalogus met alle objecten: *Tastbaar verleden*. Het leuke is dat docenten die extra verzameling met verhalen en objecten graag in de klas gebruiken.

Er is ook een film gemaakt met vier verhalen uit het grensgebied. Die worden verteld door moderne jongeren in de spreekwoordelijke spijkerbroek, maar het zijn wel authentieke oorlogsverhalen. Een ervan gaat over jonge jongens die deserteren en zonder pardon tegen de muur worden gezet. Het is extra indrukwekkend als een jongere van nu dat vertelt. Dan komt het echt dichtbij.

Het idee is dat de oorlog niet iets is uit een stoffig verleden, maar dat er een duidelijke relatie is met de actualiteit. In het lesmateriaal spreken we ook over democratie, en bijvoorbeeld over een nieuw

Europa. Daarmee willen we leerlingen bewust maken van de betekenis van oorlog, en ze wijzen op een uiterst actuele vrijheidsboodschap. Bij al het lesmateriaal hebben we vragen gemaakt op vier verschillende niveaus, voor het basisonderwijs, en van brugklas tot bovenbouw. In al die opdrachten zit ook iedere keer de link naar het heden. Er is geen thema dat daaraan ontsnapt. In de tentoonstelling *De Vredesfabriek* van de Stichting Vredeseducatie is de actualiteit zelfs het uitgangspunt.

Door het oorlogsverhaal in een heel dagelijkse context te plaatsen, kun je scholen verleiden ook buiten het museum op onderzoek te gaan. Vooral de reisgids met wandel- en fietstochten is daarvoor een prachtmiddel. Daarmee wordt de geschiedenis een verhaal van gewone mensen in hun eigen omgeving, en niet meer alleen van staten en instituties.

doelgroep schoolbreed en vakoverstijgend materiaal, bedoeld voor alle leerlingen
materiaal en werkvormen films en boeken, tentoonstelling, rondleidingen en werkbladen
informatie www.bevrijdingsmuseum.nl

Meer informatie

Een deel van de materialen en projecten die beschreven zijn in dit boekje is ontwikkeld met subsidie van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). Dat gebeurde in het kader van het beleid dat het ministerie heeft beschreven in de nota 'Raak de Juiste Snaar'. Het hoofddoel van VWS is het verspreiden van kennis en inzicht rond de Tweede Wereldoorlog, om jongeren en hun opvoeders te helpen betekenis te geven aan fundamentele grondrechten en vrijheid.

Nationaal Comité 4 en 5 mei

Enkele docenten uit dit boekje maken gebruik van de ondersteuning van organisaties die een actieve rol spelen bij de herdenking van de Tweede Wereldoorlog.

Informatie Een goed overzicht van beschikbare informatie is te vinden op de vernieuwde website met educatief materiaal van het Nationaal Comité 4 en 5 mei: www.4en5mei.nl/educatie (voorheen S-Pion).

Stichting Vredeseducatie

Vredeseducatie biedt lesmateriaal voor het vmbo over het thema Respect, met werkvormen als het maken van een tentoonstelling of een powerpointpresentatie. Ander themamateriaal: Een wereld van verschil en Gewoon vreemd. Het pakket Graven in de klei bevat een werkboek, cd en een dvd met de onbekende geschiedenis van Marokkanen die in mei 1940 in het Franse leger in Zeeland het Nederlands grondgebied hebben verdedigd.

Informatie www.vredeseducatie.nl of (030) 272 35 00.

Anne Frank Stichting

Het stripboek De Ontdekking vertelt het verhaal van de Tweede Wereldoorlog in Nederland. De Zoektocht gaat over jodenvervolgung en holocaust. Bij deze stripboeken horen lespakketten voor vmbo en havo/vwo. Antisemitisme, over oude en nieuwe vooroordelen is een pakket met drie leskaterns voor alle niveaus. Na de zomer komt nog het lespakket Free to choose (F2C) met filmpjes en bronnenmateriaal voor discussies over grondrechten. F2C is de opvolger van Grensgevallen.

Informatie www.annefrank.org of (020) 556 71 00.

Herinneringscentrum Kamp Westerbork

De persoonlijke invalshoek is de kern van het lespakket Oorlog dicht bij huis, geschikt voor alle onderwijsniveaus. De informatie voor het programma komt uit de omvangrijke database van het Herinneringscentrum. Westerbork biedt ook de mogelijkheid gastsprekers hun persoonlijke verhaal te laten vertellen.

Informatie www.westerbork.nl of (0593) 592 600. Bemiddeling voor gastsprekers via dit telefoonnummer of www.steunpuntgastprekers.nl.

Nationaal Monument Kamp Vught

De website www.philips-kommando.nl vertelt het verhaal Frits Philips, die als een 'Nederlandse Oskar Schindler' met zijn medewerkers probeerde gevangenen te redden van transport. Er is een dvd met opdrachten en verdiepingsvragen. Op de dvd zingt Gerard van Maasakkers op z'n Brabants het lied 'Wa zoude gij dan doen?', over een tijd waarin keuzes verregaande consequenties konden hebben.

Informatie www.nmkampvught.nl of (073) 656 67 64. Kijk ook op www.philips-kommando.nl.

Oorlogsmonumenten

Op de website www.oorlogsmonumenten.nl is een overzicht te vinden van de belangrijkste monumenten in Nederland die herinneren aan de Tweede Wereldoorlog. Deze website helpt bij de beslissing om monumenten, gebouwen en plekken uit WO II binnen de eigen regio te bezoeken, of juist om excursie te gaan naar een ander deel van het land.

Informatie www.oorlogsmonumenten.nl.

Etty Hillesum Centrum

Het Etty Hillesum Centrum in Deventer is een ontmoetingscentrum voor activiteiten gericht op verdraagzaamheid en vrijheid van denken en handelen. Het centrum heeft ook activiteiten voor het onderwijs ontwikkeld. Vrijwilligers werken met groepen aan educatieve programma's.

Informatie www.ettyhillesumcentrum.nl.

Colofon

tekst en eindredactie Marc van Bijsterveldt

coördinatie Linda Verkerk, C-Zicht

adviezen Peter Wester (VGN), Rob van Otterdijk (NVLM), Marjolijn Schutgens (BDD),
Ingrid Hartgers-Pools (VWS)

ontwerp en vormgeving SSO (Sanne Schuts Ontwerpen), Den Haag

fotografie David Adams Fotografie, Rotterdam

druk Chevalier, Hendrik-Ido-Ambacht

Keuzes Maken, tien inspirerende voorbeelden voor uw lessen over de Tweede Wereldoorlog
is een uitgave van het ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport.

www.minvws.nl

www.4en5mei.nl/educatie

Uitgave
Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport

Postadres
Postbus 20350
2500 EJ Den Haag

Bezoekadres
Parnassusplein 5
2511 VX Den Haag
Telefoon (070) 340 79 11

Informatie
Voor informatie en vragen
over bestellingen kunt u
terecht bij de medewerkers
van Postbus 51.
Zij zijn op werkdagen
bereikbaar van 9.00 tot
21.00 uur onder telefoon-
nummer 0800 8051

Internetadres
www.minvws.nl

Mei 2007

Voor docenten die hun lessen over de Tweede Wereldoorlog in een actueel kader willen plaatsen, bestaan interessante lesmaterialen en werkvormen. In dit boekje leest u tien interviews met docenten geschiedenis, maatschappijleer en drama. Ook komen docenten van lerarenopleidingen aan het woord, en medewerkers van organisaties die een rol hebben bij de herdenking van de Tweede Wereldoorlog. De geïnterviewden geven tips en suggesties, steeds vanuit hun concrete ervaring met leerlingen uit alle leerjaren en van alle onderwijsniveaus. Hun enthousiaste verhalen inspireren collega-docenten om de oorlog meer te laten zijn dan een onderwerp voor de eerstvolgende proefwerkweek.

